
Трибуна молодого науковця

УДК 342.4; 342.7; 342.8

DOI <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2023-3.4>

Л. О. Булко, студентка 1 курсу магістратури
факультету прокуратури
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

А. О. Покрасьон, студентка 1 курсу магістратури
факультету прокуратури
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ЗАСТОСУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ВОЙОВНИЧОЇ ДЕМОКРАТІЇ В УМОВАХ ПРОТИДІЇ ЗБРОЙНІЙ АГРЕСІЇ РФ

Наукова стаття присвячена дослідженню проблематики концепції войовничої демократії та її застосування в умовах воєнного стану. Обрана для розгляду тема є актуальною та мало висвітленою у сучасній доктрині публічного права.

Автори розпочинають своє дослідження із аналізу витоків концепції войовничої демократії, наводять її тлумачення, вказуючи, що войовнича демократія існує принаймні для того, щоб ізолювати демократичні режими від повалення за допомогою законних засобів. На думку авторів, в умовах війни з РФ зростає необхідність використання того інструментарію, який передбачає войовнича демократія.

У статті досліджуються різноманітні прояви войовничої демократії, серед яких найбільш відомий, на думку авторів, це практика заборони політичних партій. У науковій праці наводиться інформація щодо змін у законодавстві, які від початку війни дозволили заборонити діяльність низки політичних партій проросійського спрямування, що є цілком обґрунтованим.

Автори також досліджують можливість віднесення заборони релігійних організацій до засобів войовничої демократії та доходять до висновку, що відповідні заходи можуть розглядатися як прояви демократії, здатної себе захищати. У статті вказується на підстави для такої заборони та правові можливості для припинення діяльності Української православної церкви Московського патріархату, необхідність чого посилюється в умовах воєнного стану.

У науковій статті досліджується такий дієвий інструмент войовничої демократії як люстрація. Авторами вказується на існування негативного досвіду впровадження такого заходу в правову систему України, підтвердженням чого слугує, зокрема, рішення ЄСПЛ у справі «Полях та інші проти України». В той же час, відповідні недоліки можуть бути усунені при здійсненні очищення влади після звільнення усіх українських територій, які є тимчасово окупованими.

Іншим проявом войовничої демократії, на думку авторів, є заборона внесення змін до Конституції України в умовах воєнного або надзвичайного стану. Ця заборона є об'єктивно обґрунтованою та необхідною для захисту конституційних цінностей в умовах існування істотних ризиків для незалежності, суверенітету та територіальної цілісності.

Найбільш дискусійним питанням протягом останнього часу, на думку авторів, є проведення виборів в умовах воєнного стану. Законодавство України вміщує заборону на проведення будь-яких виборів в умовах воєнного стану, водночас в Конституції України така заборона наявна лише щодо виборів до Верховної Ради України. В науковій статті зазначається, що тривала незмінюваність влади (хоча і з об'єктивних причин) може зашкодити демократії як такій. Тому з досягненням певного терміну перебування одних осіб при владі, інтереси суспільства та демократії можуть переважити над всіма ризиками проведення виборів. Останні ж можуть бути мінімізовані із застосуванням прямої електронної демократії.

Ключові слова: войовнича демократія, заборона політичних партій, воєнний стан, люстрація, зміни до Конституції України, вибори.

L. O. Bulko, A. O. Pokrasion. Application of the concept of militant democracy in the context of countering the armed aggression of the russian federation

The article is devoted to the study of the concept of militant democracy and its application under martial law. The topic chosen for consideration is relevant and little covered in the modern doctrine of public law.

The authors begin their article by analysing the origins of the concept of belligerent democracy and provide its interpretation, pointing out that belligerent democracy exists at least to insulate democratic regimes from overthrow by legal means. According to the authors, in the context of the war with Russia, the need to use the tools provided by militant democracy is growing.

The article examines various manifestations of militant democracy, among which the most famous, according to the authors, is the practice of banning political parties. The article provides information on the changes in legislation that have

© Л. О. Булко, А. О. Покрасьон, 2023

allowed to ban the activities of a number of pro-Russian political parties since the beginning of the war, which is quite justified.

The authors also examine the possibility of classifying the ban on religious organisations as a means of militant democracy and conclude that such measures can be seen as manifestations of a democracy capable of defending itself. The article points out the grounds for such a ban and the legal possibilities for terminating the activities of the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate, which is even more necessary under martial law.

The article examines such an effective tool of militant democracy as lustration. The authors point out that there is a negative experience of introducing such a measure into the legal system of Ukraine, which is confirmed, in particular, by the case of Polekh and Others v. Ukraine. At the same time, the relevant shortcomings can be eliminated when the authorities are cleansed after the liberation of all Ukrainian territories that are temporarily occupied.

Another manifestation of militant democracy, according to the authors, is the prohibition on amending the Constitution of Ukraine in a state of martial law or a state of emergency. This prohibition is objectively justified and necessary to protect constitutional values in the face of significant risks to independence, sovereignty and territorial integrity.

In the authors' opinion, the most controversial issue in recent times has been the holding of elections under martial law. Ukrainian legislation prohibits the holding of any elections under martial law, while the Constitution of Ukraine prohibits only elections to the Verkhovna Rada of Ukraine. The article notes that the prolonged incompatibility of the government (albeit for objective reasons) can harm democracy as such. Therefore, when a certain period of time is reached, the interests of society and democracy may outweigh all risks. The latter can be minimised by using direct electronic democracy.

Key words: militant democracy, ban on political parties, martial law, lustration, amendments to the Constitution of Ukraine, elections.

Постановка проблеми. З початком повномасштабного військового вторгнення РФ на територію України та введенням воєнного стану особливої актуальності набуло питання розвитку демократії, яка здатна себе захистити. Ворог, який почав завдати нищівних ударів, стояв не лише по той бік лінії фронту, а і приховувався за маскою фізичних та юридичних осіб, як-то проросійські політичні партії, православна церква московського патріархату тощо. За таких умов, звісно, виникла необхідність вживати заходів для захисту демократії як конституційної цінності. З огляду на важливість цього питання, виникає необхідність у більш детальному дослідженні проявів концепції воєвничої демократії у цей період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До дослідження обраної тематики долучались такі науковці, як: Л. К. Байрачна, Ю. Г. Барабаш, Г. В. Берченко, Д. В. Марченко, М. Михайлов, М. В. Савчин та багато інших. В той же час наразі існує потреба у комплексному дослідженні проявів воєвничої демократії саме у тісному взаємозв'язку із воєнним станом та діями держави задля збереження існуючого демократичного режиму.

Метою статті є системний аналіз різноманітних проявів воєвничої демократії, які мали чи мають місце в умовах повномасштабного військового вторгнення та воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж безпосередньо говорити про можливі прояви концепції воєвничої демократії, необхідно з'ясувати, що вона собою являє. У доктрині з цього приводу не існує усталеного підходу, різні науковці наводять своє розуміння воєвничої демократії, навіть надаючи їй різні назви, наприклад, мілітарна демократія чи демократія війни.

У 1937 р. у своєму есе німецький політолог, конституціоналіст Карл Льовенштайн ввів поняття демократії, спроможної до самозахисту (militant democracy, wehrhafte/streitbare Demokratie), яке пізніше склало ідеологічну основу Основного закону ФРН. При цьому концепція воєвничої демократії цілком узгоджується з іншою інституційною засадою – принципом партійної держави, яка визнається як фундаментальна конституційна цінність авторитетним виданням Дональда Комерса з проблем німецького конституціоналізму [1, с. 57]. Таким чином, воєвнича демократія як концепція тлумачиться таким чином, що у певних випадках навіть демократія має межі, вона вдається до самообмеження для того, аби не зникнути взагалі. Так, рішення щодо протиправної зміни форми правління, навіть якщо воно буде прийнято досить демократичним способом – референдумом, не може вважатися демократичним, адже суперечить самій сутності демократії як такої. Варто розуміти, що воєвнича демократія існує принаймні для того, щоб ізолювати демократичні режими від повалення за допомогою законних засобів. Простіше кажучи, у певних випадках існує необхідність обмежити прояви демократії, щоб не нашкодити їй.

Як влучно зазначає О.В. Марцеляк: «Фактор війни з росією приводить до висновку, що сьогодні має йти мова про нові вектори розвитку сучасної національної парадигми конституціоналізму, які повинні, виходячи з мети конституціоналізму – обмеження (самообмеження) публічної влади на користь громадянського суспільства, прав, свобод та інтересів людини і громадянина для досягнення (визнання, забезпечення та захисту) конституційно-правової свободи людини – охоплювати, перш за все, питання щодо функціонування Конституції України, особливостей реалізації її положень в умовах війни, форм і методів її захисту за таких обставин» [2, с. 118]. Дійсно в умовах повномасштабного військового вторгнення перед нашою державою постають завдання не лише щодо захисту власної територіальної цілісності, суверенітету, а і в аспекті захисту демократичного режиму. З огляду на це, доцільно більш уважно проаналізувати питання проявів воєвничої демократії за сучасних умов.

У науці прийнято виокремлювати наступні найпопулярніші прояви воєвничої демократії: 1) обмеження щодо внесення поправок до конституції; 2) оголошення політичних партій поза законом; 3) обмеження

права голосу; 4) обмеження свободи об'єднань; 5) обмеження свободи слова; 6) здійснення освітніх заходів відповідно до конституційних цінностей [3, с. 38]. Кожен із цих проявів войовничої демократії певною мірою мав місце у вітчизняній правовій дійсності в той чи інший час.

Мабуть, найбільш зрозумілим та відомим проявом войовничої демократії є практика заборони політичних партій. За змістом ст. 37 Основного Закону забороняються утворення і діяльність політичних партій, цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення [4]. Звісно, попри пряму дію норм Конституції України, наведеної норми недостатньо, щоб говорити про повноцінне правове регулювання заборони політичних партій, тому значна увага цьому питанню присвячена і у відповідному профільному законі.

Апелюючи до практики застосування доктрини войовничої демократії в Україні, в 2015 році відповідно до Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» діяльність зазначених партій на території України була заборонена. Аналогічна заборона була застосована до партій «Руський блок» та «Руська єдність» у 2014 році, а 18 травня 2022 був прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони політичних партій», яким були заборонені проросійські партії в Україні [5, с. 17–18]. Так, можна стверджувати, що після внесення змін до відповідного законодавчого акту буквально протягом незначного проміжку час було заборонено низку політичних партій проросійського спрямування, що однозначно свідчить про активне використання концепції войовничої демократії. Не варто навіть сперечатися з тим, що такі дії є цілком обгрунтованими, зважаючи на небезпеку, яку несли відповідні політичні сили та їх бажання дестабілізувати ситуацію зсередини держави.

В той же час в науці з приводу цієї форми войовничої демократії точаться палкі дискусії. Досить обгрунтованою, з нашої позиції, є точка зору Ю. Г. Барабаша та Г. В. Берченка, який ставлять питання про те, наскільки вдалим є термін «російський нацистський тоталітарний режим», що використаний у законодавстві? Науковці вказують, що «у нинішньому російському тоталітарному режимі справді бачимо багато алюзій на нацистський режим Гітлера. Водночас, можливо, краще було би оперувати в цьому контексті терміном «рашизм» і згодом його конституціоналізувати за допомогою уточнення ст. 37 Конституції (як варіант), експліцитно виразивши обмеження щодо пропаганди безпосередньо в конституційному тексті? Це питання для обговорення. Україна могла би стати країною, яка на конституційному рівні поряд із комунізмом, нацизмом, фашизмом, заборонила би пропаганду такого тоталітарного політичного режиму, як «рашизм». Обгрунтування цьому очевидне – нечувана агресія та її руйнівний характер, із чим зіштовхувалася Україна» [6, с. 71]. Цілковито погоджуємось із цією позицією, адже дійсно «рашизм» як особливий режим має свої відмінні риси і та шкода, яку він несе, дає підстави говорити про можливість законодавчої заборони цього явища, зокрема і в нормах Конституції України після нашої перемоги.

Отже, найбільш явним проявом войовничої демократії в умовах війни є дійсно практика заборони політичних партій, які мають проросійську спрямованість. Однак, звісно, це не єдиний вияв войовничої демократії, про який можна вести мову. В цьому аспекті постає питання про охоплення демократією, здатною себе захищати, заборони релігійних організацій, зокрема, Української православної церкви Московського патріархату. Відповідно до ст. 35 Конституція України, кожен має право на свободу світогляду і віросповідання... Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави... [4]. Однак відповідне право не є абсолютним, а тому може піддаватися певним обмеженням. Згідно з ч. 4 ст. 16 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», у судовому порядку діяльність релігійної організації припиняється лише у випадках: 1) вчинення релігійною організацією дій, недопустимість яких передбачена статтями 3, 5 і 17 цього Закону; 2) поєднання обрядової чи проповідницької діяльності релігійної організації з посяганнями на життя, здоров'я, свободу і гідність особи; 3) систематичного порушення релігійною організацією встановленого законодавством порядку проведення публічних релігійних заходів (богослужінь, обрядів, церемоній, походів тощо); 4) спонукування громадян до невиконання своїх конституційних обов'язків або дій, які супроводжуються грубими порушеннями громадського порядку чи посяганням на права і майно державних, громадських або релігійних організацій; 5) засудження її уповноважених осіб за вчинення кримінального правопорушення проти основ національної безпеки України, передбаченого статтею 111¹ Кримінального кодексу України [7]. В українському суспільстві вже усталеною є позиція про зв'язок УПЦ МП із державою-терористом, яка ґрунтується на численних аргументах та доказах. Ця церква заражає вірусом «руського миру» вірян, створює небезпеку для держави і працює проти національної незалежності [8, с. 41]. Втім через складність процедури припинення діяльності релігійної організації, УПЦ МП продовжує функціонувати. Видається, що така ситуація з часом буде змінена у результаті прийняття спеціального закону з цього приводу, адже низка відповідних законопроектів вже зареєстрована, а окремі з них – розглядаються Верховною Радою України. Заборона релігійних організацій, діяльність яких спрямована на порушення територіальної цілісності, незалежності та суверенітету України або ж на виправдовування агресивної війни російської федерації проти України може вважатися проявом войовничої демократії.

Іншою формою воєнничої демократії можна вважати люстрацію, яка є необхідною для очищення влади в посттоталітарних державах та перехідних демократіях. Український досвід люстрації навряд чи можна вважати вдалим з огляду на запровадження «колективної відповідальності» Законом України «Про очищення влади». Так, Європейський суд з прав людини констатував, що цей закон не повністю відповідає європейським стандартам і принципу верховенства права (рішення ЄСПЛ у справі «Полях та інші проти України» від 17 жовтня 2019 року). ЄСПЛ не визнав неправомірною люстрацію загалом, а лише її надмірний обсяг. Так, зокрема, зазначив, що застосування до передбачених Законом «Про очищення влади» заходів не передбачало жодної індивідуальної оцінки їхньої поведінки. «Насправді, ніколи не стверджувалося, що самі заявники вчинили які-небудь конкретні дії, що підривали демократичну форму правління, верховенство права, національну безпеку, оборону або права людини. Вони були звільнені на підставі Закону лише тому, що обіймали певні відносно високі посади державної служби, коли Янукович був Президентом України» [9, с. 57]. Відповідний досвід люстрації може бути застосований для післявоєнного очищення влади, однак люстраційні заходи мають застосовуватися на підставі індивідуальної оцінки діянь суб'єктів владних повноважень щодо, зокрема, підтримки воєнних дій держави-терориста.

Протягом останнього часу в суспільстві набуває популярності питання можливості проведення виборів в умовах воєнного стану. Пояснюється така актуалізація тим, що строк повноважень Верховної Ради України та Президента України, на який їх було обрано, закінчується. Водночас, відповідно до ст. 83 Основного Закону, у разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України під час дії воєнного чи надзвичайного стану її повноваження продовжуються до дня першого засідання першої сесії Верховної Ради України, обраної після скасування воєнного чи надзвичайного стану [4]. Із наведеної норми можна дійти висновку, що Конституція України не дозволяє проведення виборів народних депутатів до Верховної Ради України в умовах воєнного стану. В той же час, аналогічних норм щодо виборів Президента України Основний Закон не містить. Чи можна це розуміти як можливість проведення виборів гаранта державного суверенітету та територіальної цілісності України в умовах воєнного стану, у разі внесення змін до спеціалізованого законодавства? На наше переконання – ні. Конституція України має тлумачитися комплексно, адже всі її норми є взаємопов'язаними. Заборона проведення виборів до Верховної Ради України в умовах воєнного стану обґрунтовується низкою причин, серед яких: складність забезпечення реальної можливості реалізації виборчих прав громадян; існування ризиків для життя та здоров'я учасників виборчого процесу; можливі провокації та маніпуляції зі сторони держави-агресора; загроза захоплення державної влади ідейними прибічниками держави-агресора тощо. Чи існують аналогічні фактори при проведенні виборів Президента України? Відповідь – так. Незалежно від того, якого суб'єкта владних повноважень обиратимуть, проведення всеукраїнських виборів передбачає наявність ідентичних ризиків.

Заборона проведення виборів в умовах воєнного стану міститься і в деяких законодавчих актах. Приміром, відповідно до ч. 1 ст. 19 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», в умовах воєнного стану забороняються, зокрема, проведення виборів Президента України, а також виборів до Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим і органів місцевого самоврядування [10]. За змістом ст. 20 Виборчого кодексу України, рішення щодо призначення виборів, виборчий процес яких не розпочався у зв'язку з введенням воєнного або надзвичайного стану, ухвалюється відповідним суб'єктом їх призначення не пізніше місяця з дня припинення або скасування воєнного або надзвичайного стану, а у разі якщо для проведення виборів законом не вимагається окремого рішення про їх призначення... [11]. Таким чином, в низці законодавчих актів встановлена заборона на проведення виборів в умовах воєнного стану. Втім різниця між цими нормами та нормами Конституції є надзвичайною, оскільки остання не може бути змінена в умовах воєнного стану, про що більш детально йтиметься далі.

Із вищезазначених норм законодавства можна дійти висновку, що дія правового режиму воєнного стану унеможливило проведення виборів. Однак, як довго може існувати водночас незмінюваність влади та демократія? Питання видається досить цікавим та дискусійним. Хоча різні політичні та воєнні експерти надають ті чи інші прогнози щодо тривалості війни російської федерації проти України, про істинність жодного з них не можна стверджувати. Тривалість війни залежить від значної кількості різноманітних чинників, які можуть змінюватися кожної миті внаслідок певних об'єктивних чи суб'єктивних причин. Таким чином, воєнний стан в державі може продовжуватися протягом досить тривалого проміжку часу. В ст. 103 Конституції України стверджується, що одна й та сама особа не може бути Президентом України більше ніж два строки підряд [4]. Безумовно, обмеження строку повноважень Президента України є об'єктивно необхідним для запобігання авторитаризму. Тривале ведення бойових дій та наявність воєнного стану, що обумовлюють відсутність виборів, ставлять під загрозу цінності демократії. Видається, що у випадку існування воєнного стану протягом досить тривалого проміжку часу (приміром, 10 років, що являють собою два президентські терміни), необхідність проведення виборів для захисту демократії можуть переважити над тими ризиками, про які вже зазначалося. Звісно, це є дискусійною позицією і вона не може вважатися єдиноправильною, однак, дискурс з цього приводу є необхідним.

В аспекті засобу для реалізації виборчих прав в умовах воєнного стану (якщо вибори з часом будуть проведені) досить вдало може функціонувати пряма електронна демократія. З цього приводу М. Михайлов стверджує, що головні критерії вибору доцільних форм безпосередньої демократії такі: безпека учасників, безпека інформації, процесів реалізації належної народу влади, а також високий ступінь комунікативного зв'язку між народом та владою. Фізична участь громадян у різноманітних формах прямого народовладдя під

час режиму воєнного стану неможлива насамперед через неможливість гарантування їх безпеки. У такому разі варто застосовувати електронну (віддалену) форму участі. Вважаємо, що вищезазначеним критеріям може відповідати пряма електронна демократія. Це комплексний інститут, який охоплює чимало механізмів реалізації народом своєї влади. Пряма електронна демократія – це особливо технократична форма безпосередньої демократії та охоплює механізми інших форм прямого народовладдя. Вона характеризується свободою, прозорістю, доступністю та незалежністю [12, с. 15–16]. На наше переконання, пряма електронна демократія може стати тим засобом, який унеможливить ліквідацію демократії в умовах воєнного стану.

Як уже зазначалося, Конституція України не може бути змінена в умовах воєнного або надзвичайного стану. Відповідне положення міститься в ст. 157 Основного Закону. Таку заборону, на наше переконання, можна також розглядати як прояв демократії, здатної себе захищати. Схожі положення містяться в конституціях низки держав, зокрема Франції, Грузія, Литовської Республіки тощо. Водночас, деякі країни не містять аналогічних заборон щодо внесення змін до Основного Закону в умовах воєнного стану (це, зокрема, Конституції Швейцарської Конфедерації, США, КНР, Італійської Республіки, ФРН, ПАР, Королівства Марокко та Королівства Саудівської Аравії). Це свідчить, що все ж таки конституційний процес може відбуватися і за таких обставин, проте в першу чергу він має відображати відповідні вимоги всього народу країни [13, с. 31].

Д. В. Марченко досить вдало поєднав заборону на внесення змін до Конституції України в умовах воєнного стану та об'єктивну необхідність в окремих змінах правового регулювання. Він зазначив: «Сучасна українська правова система в умовах воєнного стану потребує певних змін, однак є константи, які повинні залишатись незмінними» [14, с. 105]. Таке формулювання дійсно відповідає сутності конституційного обмеження, яке є необхідним для захисту демократії.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Війна, розпочата російською федерацією проти України, створює низку загроз для існування як незалежності та територіальної цілісності, так і демократії. Для зменшення відповідних ризиків застосовуються певні форми воєвничої демократії, серед яких: заборона діяльності політичних партій та релігійних організацій; заборона проведення виборів в умовах воєнного стану; заборона внесення змін до Конституції України тощо. Втім застосування цих форм воєвничої демократії в окремих випадках є дискусійним та має низку особливостей, а тому подальші розвідки в цьому напрямі є необхідними для вироблення оптимального варіанту української воєвничої демократії в умовах воєнного стану.

Список використаних джерел:

1. Савчин М. В. Порівняльне конституційне право: навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2019. 328 с.
2. Марцеляк О. В. Пріоритетні завдання вітчизняної науки конституційного права в умовах російської агресії. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2023. Т. 1. Вип. 75. С. 115–122.
3. Савчин М. В. Сучасний стан конституціоналізму: проблеми співвідношення демократії і державного суверенітету. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 3. С. 31–40.
4. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
5. Байрачна Л.К. Парадигма конституційних цінностей в умовах воєвничої демократії. *Національна безпека як конституційна цінність: сучасні виклики: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (22 червня 2023р., Україна)*. С. 15–18.
6. Барабаш Ю.Г., Берченко Г.В. Чи здатна захистити себе демократія в умовах війни? (на досвіді державного будівництва під час російської агресії). *Право України*. 2023. № 1. С. 54–75.
7. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 № 987-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> (дата звернення: 15.09.2023).
8. Букач М.М. Формування безпекової громадянської позиції щодо Української православної церкви Московського патріархату через просвітницьку діяльність. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2023. № 1. С. 31–44.
9. Кравчук В. Люстрація як механізм очищення влади: теоретико-правові аспекти. *Актуальні питання вдосконалення судово-експертної та правоохоронної діяльності* : збірник матеріалів засідання № 1 постійно діючої Міжнародної науково-практичної конференції (м. Кропивницький, 24 вересня 2021 р.). С. 55–58.
10. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 15.09.2023).
11. Виборчий кодекс України: Закон України від 19.12.2019 № 396-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (дата звернення: 15.09.2023).
12. Михайлов М. Безпосередня демократія в умовах воєнного стану: шляхи реалізації права народу на владу. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. № 2. С. 13–18.
13. Купрій В.М. До питання зміни Конституції України в сучасних умовах воєнного стану. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018. № 1. С. 27–32.
14. Марченко Д. В. Зміни правової системи України в умовах воєнного стану. *Трансформація правових систем в умовах збройних конфліктів* : матер. круглого столу (м. Одеса, 10 лютого, 2023 р.). С. 100–106.